

TOMASZ J. SZYSZLAK

WOLNOŚĆ RELIGIJNA W KONSTITUCJACH I USTAWACH WYZNANIOWYCH PAŃSTW POSTRADZIECKICH

1. TRADYCJE WOLNOŚCI RELIGIJNEJ W PRAWODAWSTWIE ROSYJSKIM, RADZIECKIM ORAZ REGULACJACH WSPÓLNOTY NIEPODLEGŁYCH PAŃSTW

Nominalnie pierwszym aktem prawnym w historii Rosji, w którym wprowadzono pojęcia tolerancji i wolności religijnej, był wydany przez cara Mikołaja II 26 II 1903 r. manifest tolerancyjny, choć już pewne elementy znalazły się we wcześniejszym rozporządzeniu Ministerstwa Obcych Wyznań *O darowaniu raskolnikom niektórych praw cywilnych i o sprawowaniu nabożeństw* (1883 r.). W warunkach klęski w wojnie z Japonią, ostrego kryzysu gospodarczego, społecznego i politycznego, doszło do ogłoszenia 30 IV 1905 r. tzw. edyktu tolerancyjnego. Mimo że prawosławie pozostało nadal wyznaniem państwowym, to konwersja do innych konfesji przestała być przestępstwem karnym. Staroobrzędowcom i członkom innych sekt wywodzących się z prawosławia dokument ten przyznawał wolność istnienia i działania, duchownych, zarówno w prawach, jak i obowiązkach, zrównywał z klerem innych wyznań chrześcijańskich, gminom wyznaniowym (parafiom) zezwalał na posiadanie odrębnych cmentarzy, a także potwierdzał prawo laikatu do zawierania małżeństw mieszanych z prawosławnymi. W stosunku do Kościoła katolickiego przyznano mu prawo do nieskrępowanej działalności religijnej, w tym do zakładania nowych parafii i wznoszenia świątyń, zwrócono skonfiskowane i zamknięte przez państwo kościoły i kaplice, a także ze-

zwolono wcielonym wcześniej do prawosławia grekokatolikom przejście na obrządek łaciński¹.

W 1917 r. abdykował car Mikołaj II, głowa Kościoła prawosławnego w Rosji, co umożliwiło przywrócenie nieistniejącej od czasów Piotra I instytucji patriarchy. Władzę w państwie przejął Rząd Tymczasowy, który w aktach prawnych *O zniesieniu ograniczeń wyznaniowych i narodowych* (20 III 1917 r.) oraz *O wolności sumienia* (14 VII 1917 r.) zrównał w prawie wszystkich obywateli rosyjskich bez względu na przekonania religijne. Po raz pierwszy poręczono prawo do pozostawania bez przynależności religijnej, przy czym osoby korzystające z tego uprawnienia zobowiązano do poinformowania o tym konfesję, do której wcześniej należały oraz zgłoszenia tego faktu do organu samorządu terytorialnego, od tego momentu prowadzącego akta stanu cywilnego takich osób².

Dojście do władzy komunistów w wyniku rewolucji październikowej skutkowało rewizją dotychczasowych gwarancji wolności religijnej. Dekretem *O rozdzieleniu kościoła od państwa i szkoły od kościoła* (23 I 1918 r.) wszystkie wspólnoty religijne zostały zrównane ze stowarzyszeniami prywatnymi, pozbawione prawa własności i podmiotowości prawnej, a także jakiegokolwiek wsparcia ze strony państwa i samorządów. Jednocześnie wprowadzono zakaz rubryk wyznaniowych oraz nakazano usunięcie pytań dotyczących wyznawanej religii lub światopoglądu z dokumentów urzędowych, zakazano ceremoniałów i obrzędów religijnych w działalności organów publicznych i społecznych, zlikwidowano instytucję przysięgi religijnej, a także rugowano religię ze szkolnictwa publicznego. Wkrótce pojawiły się również akty niższego rzędu ściśle ograniczające prawo do wolności religijnej i dyskryminujące obywateli ze względu na jakiekolwiek wyznanie. „Stowarzyszenia kościelne” z hierarchią duchowną zastąpiły „grupy wierzących”, czyli składające się z przynajmniej dwudziestu osób komitety parafialne, którym powierzono zarządza-

¹ Zob. J. Byś, *Stosunek państwa do Kościołów w Rosji od chrztu Rusi do rewolucji październikowej (od X w. do 1917 r.)*, „Prawo Kanoniczne” 2001, nr 1-2, s. 206-208; M. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego, t. 3'*, Warszawa 1991, s. 308-309.

² Zob. J. Byś, *Stosunek państwa*, s. 209.

nie sprawami parafii lub gminy, a także najmowanie do pracy duchownego. Zakazano nauczania zasad wiary dzieci i młodzież do osiemnastego roku życia przez kogokolwiek, łącznie z rodzicami. Wszystkich duchownych pozbawiono praw politycznych na równi z osobami „żyjącymi z cudzej pracy”, przestępcami i tzw. obcymi. W 1923 r. zdelegalizowano wszystkie wspólnoty religijne i zobowiązano do obowiązkowej ponownej rejestracji, zaostrzając jednocześnie jej warunki. Wniosek o rejestrację musiał być podpisany przez pięćdziesięciu pełnoprawnych obywateli, którzy zostali również zobligowani do przedłożenia wielu dokumentów, co w praktyce przyczyniło się do zmniejszenia liczby oficjalnie działających organizacji religijnych. W 1928 r. zakazano organizowania przez związki wyznaniowe stowarzyszeń, zgromadzeń, kongresów i wszelkiej aktywności duszpasterskiej. W końcu w radzieckiej ustawie zasadniczej z 5 XII 1936 r. zapisano ścisły rozdział kościoła od państwa i szkoły od kościoła, natomiast wolność religijna została ograniczona wyłącznie do prawa wykonywania kultów religijnych. Do rangi konstytucyjnej zasady urosła propaganda ateistyczna, która stała się w ten sposób jednym z podstawowych zadań państwa radzieckiego (art. 124)³.

System prawa wyznaniowego, przyjęty w ZSRR po II wojnie światowej, wcielano w życie w konstytucjach i ustawodawstwie państw Europy Środkowej. W federacji radzieckiej dopiero w wyniku proponowanej przez przywódcę partii komunistycznej M. Gorbaczowa polityki *pierestrojki* doszło do zmiany oficjalnego stosunku władzy do religii. Przejawem tego procesu na gruncie prawnym było uchwalenie 1 X 1990 r. przez Radę Najwyższą ZSRR ogólnozwiązkowej ustawy *O wolności sumienia i organizacjach religijnych*. Wkrótce również ustawy regulujące problematykę wyznaniową zaczęto uchalać na poziomie republik związkowych i autonomicznych. Jeszcze przed upadkiem komunizmu i Związku Radzieckiego uczyniły to Armenia, Rosja, Turkmenistan, Ukraina i Uzbekistan. W art. 1 Ustawy ZSRR

³ Por. J. Krukowski, *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000, s. 74-76; H. Misztal, *Systemy relacji państwo – Kościół*, w: *Prawo wyznaniowe*, H. Misztal i P. Stanisław (red.), Lublin 2003, s. 47-48; J. Matwiejuk, *Kształtowanie normatywnego systemu stosunków państwa do organizacji religijnych w Związku Radzieckim*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2004, t. 7, s. 103-110.

zapisano: „Niniejsza Ustawa gwarantuje obywatelom prawa do określania i wyrażania swojego stosunku do religii, do zgodnych z tym przekonań, do nieskrępowanego wyznawania religii i wypełniania obrzędów religijnych, a także [gwarantuje – TJS] sprawiedliwość społeczną i równość, ochronę praw i interesów obywateli niezależnie od ich stosunku do religii i reguluje stosunki związane z działalnością organizacji religijnych”⁴. Nowy akt prawny zdefiniował szczegółowo pojęcie „prawa do wolności sumienia”: „W zgodzie z prawem do wolności sumienia każdy obywatel samodzielnie określa swój stosunek do religii, ma prawo osobistego albo wspólnego z innymi wyznawania jakiegokolwiek religii albo nie wyznawania żadnej, wyrażania i propagowania przekonań związanych ze stosunkiem do religii. Rodzice albo osoby, które ich zastępują, za wzajemną zgodą mają prawo wychowywania swoich dzieci w zgodzie ze swoim własnym stosunkiem do religii. Niedopuszczalne jest jakiegokolwiek przymuszenie obywateli do określenia swojego stosunku do religii, do wyznawania albo odmowy wyznawania religii, do uczestnictwa albo nie uczestniczenia w nabożeństwach, obrzędach i ceremoniach religijnych, do nauczania religii. Realizacja wolności wyznawania religii albo przekonań podlega tylko takim ograniczeniom, które są niezbędne dla ochrony bezpieczeństwa i porządku publicznego, życia, zdrowia i moralności, a także praw i wolności innych obywateli, ustanowionych przez Ustawę i zgodnych z międzynarodowymi zobowiązaniami ZSRR (art. 3)”⁵.

W dalszej części Ustawy zagwarantowano równość obywateli wobec prawa we wszystkich dziedzinach życia obywatelskiego, politycznego, ekonomicznego, społecznego i kulturalnego niezależnie od stosunku do religii, zakaz ograniczania praw i tworzenia przywilejów, a także podlegania do wrogości i nienawiści ze względu na stosunek do religii oraz obrażania uczuć obywateli, zakaz zasłaniania się przekonaniami religijnymi przy odmowie wykonywania obowiązków konstytucyjnych, przy czym zastąpienie jednego obowiązku przez drugi jest dopuszczalne tylko w przypadkach przewidzianych przez

⁴ *Zakon SSSR „O svobode sovesti i religioznych organizacijach”*, w: <http://ntc.duma.gov.ru/bpa>, 15 września 2006 r.

⁵ Tamże.

prawo (art. 4). Art. 5 podtrzymuje rozdział kościoła (organizacji religijnych) od państwa, a art. 6 – rozdział szkoły od kościoła (organizacji religijnych), przy równoczesnym zapewnieniu równości wszystkich wyznań. Omawiany akt prawny zawiera szczegółowy katalog organizacji religijnych (gminy wyznaniowe, zarządy i centra, klasztorzy, bractwa religijne, misje, duchowne zakłady oświatowe i zjednoczenia składające się z wymienionych podmiotów), a samą organizację charakteryzuje jako instytucję tworzoną w celu zaspokojenia potrzeb religijnych obywateli wyznawania i propagowania wiary, działająca w zgodzie ze swoją strukturą hierarchiczną i instytucjonalną, wybierającą, mianującą i wymieniającą swój personel w zgodzie ze swoim statutem (art. 7).

Gminy wyznaniowe (parafie) są zakładane przez grupę co najmniej dziesięciu osób pełnoletnich, a pozostałe rodzaje organizacji – przez zarządy i centra (art. 8-14). W przypadku klasztorów i bractw religijnych ustawodawca przewidział możliwość ich założenia na warunkach określonych dla gmin wyznaniowych (art. 10). Ustawa z 1990 r. przywróciła również organizacjom religijnym prawa majątkowe, w tym prawo do korzystania z majątku państwowego (art. 17-18), nadała im prawo do działalności produkcyjnej i gospodarczej (art. 19), a także uregulowała problematykę związaną z zatrudnianiem, zabezpieczeniem socjalnym i ubezpieczeniem społecznym duchownych i innych osób zatrudnianych przez organizacje (art. 25-28). Nowy akt prawny zezwolił również na prowadzenie nabożeństw i innych obrzędów religijnych nie tylko w świątyniach, ale również w szpitalach, hotelach, domach starców i inwalidów, aresztach i zakładach karnych, na prośbę osób przebywających w tych instytucjach lub z inicjatywy organizacji religijnych (art. 21). Art. 22 dotyczy możliwości wolnego posiadania, nabywania i produkowania, zarówno przez obywateli, jak i przez organizacje, literatury i przedmiotów o charakterze religijnym, art. 23 – zezwala na działalność dobroczynną i kulturalno-oświatową organizacji religijnych, a art. 24 – poręcza prawo do nawiązywania i ustanawiania kontaktów międzynarodowych na poziomie indywidualnym oraz instytucjonalnym⁶.

⁶ Zob. tamże.

Prawo do wolności religijnej należy do podstawowych praw człowieka, które gwarantuje szereg dokumentów i porozumień międzynarodowych. Również w systemie powstałej po upadku ZSRR i grupującej wszystkie były republiki związkowe, z wyjątkiem państw bałtyckich, Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP), prawa człowieka, w tym prawo do wolności religijnej, odgrywają znaczącą rolę. Zgodnie z przyjętym w Mińsku 22 I 1993 r. Statutem WNP jest organizacją opierającą swoją działalność na powszechnie obowiązujących normach i zasadach prawa międzynarodowego, Karcie Narodów Zjednoczonych, Akcie końcowym Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie i innych dokumentach KBWE. Wśród celów WNP w art. 2 znalazło się zabezpieczenie praw i wolności człowieka, a w następnym artykule sprecyzowano, że w korzystaniu z praw i wolności wszyscy ludzie są równi, niezależnie od rasy, przynależności etnicznej, języka, religii oraz przekonań (art. 3). W stosunkach wzajemnych państwa członkowskie WNP kierują się normami prawa międzynarodowego, zasadą suwerenności państw członkowskich i prawem narodów do samostanowienia (art. 5). Do celów organizacji należy również duchowe zjednoczenie narodów państw członkowskich, które opierać się ma na poszanowaniu ich niezależności, ścisłej współpracy w ochronie dziedzictwa kulturowego i wymiany kulturalnej (art. 3)⁷.

Wśród dokumentów WNP, które odnoszą się do wolności religijnej, wolności sumienia i wyznania, nie można pominąć *Deklaracji o zobowiązaniach międzynarodowych w zakresie praw człowieka i podstawowych wolności* (1993 r.), *Konwencji o zabezpieczeniu praw osób należących do mniejszości narodowych* (1994 r.), a także *Konwencji o prawach i podstawowych wolnościach człowieka* (1995 r.). Pierwszy z wymienionych powyżej dokumentów został przyjęty przez prezydentów Armenii, Azerbejdżanu, Białorusi, Kazachstanu, Kirgistanu, Mołdawii, Rosji, Tadżykistanu, Turkmenistanu, Ukrainy i Uzbekistanu 24 IX 1993 r. Szefowie państw w preambule tego aktu

⁷ Zob. *Ustav Sodruzhestva Nezavisimych Gosudarstv*, w: A. O. Protopopov, *Religija i zakon. Pravovye osnovy svobody sovesti i dejatel'nosti religioznych ob"edinenij w stranach SNG i Baltii. Sbornik pravovych aktov*, Moskwa 2002, s. 47-48.

zauważyli aktualność problemów zabezpieczenia praw i wolności człowieka, a także potwierdzili swoje zobowiązania ze szczytu w Ałma-Acie (1991 r.) w sprawie zagwarantowania w systemach konstytucyjnych wypełniania międzynarodowych zobowiązań byłego Związku Radzieckiego. Przedstawiciele państw członkowskich wyrazili również swoje przywiązanie do celów i zasad Karty Narodów Zjednoczonych oraz Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, potwierdzili, że jednym ze zobowiązań uczestników KBWE było rozpatrzenie przystąpienia do międzynarodowych paktów praw człowieka ONZ z 1966 r. i protokołów dodatkowych do nich, a także zgodzili się z zasadą odpowiedzialności państwa w zakresie zagwarantowania praw i wolności człowieka⁸.

Deklaracja o zobowiązaniach międzynarodowych w zakresie praw człowieka i podstawowych wolności składa się z sześciu punktów, w których jej sygnatariusze zagwarantowali w kolejności: zabezpieczenie wypełniania obowiązków w zakresie praw człowieka i podstawowych wolności, które wynikają z umów i paktów międzynarodowych podpisanych przez były ZSRR; formalne przyjęcie w najkrótszym możliwym czasie umów i paktów międzynarodowych w zakresie praw człowieka; regularne omawianie w gronie prezydentów państw członkowskich organizacji problemów związanych z realizacją umów i paktów międzynarodowych w zakresie praw człowieka; przedsięwzięcie niezbędnych wysiłków w celu uregulowania problemów związanych z prawami człowieka w umowach bilateralnych i multilateralnych między państwami członkowskimi WNP; opracowanie i przyjęcie w najbliższym czasie konwencji o prawach człowieka; przedsięwzięcie koniecznych środków w celu uzgodnienia prawa krajowego z obowiązującymi uregulowaniami międzynarodowymi w kwestii praw człowieka, w tym z dokumentami KBWE⁹.

Przeszło rok później, 21 X 1994 r., przedstawiciele wszystkich państw członkowskich WNP, z wyjątkiem Uzbekistanu, podpisali

⁸ Zob. *Deklaracija Glav Gosudarstv-Uchastnikov Sodruzhestva Nezavisimych Gosudarstv o Mezhdunarodnyh Objazatel'stvach v Oblasti Prav Cheloveka i Osnovnyh Svobod*, w: A. O. Protopopov, *Religija*, s. 49.

⁹ Zob. tamże, s. 49-50.

Konwencję o zabezpieczeniu praw osób należących do mniejszości narodowych. Zatwierdziły ją rządy Białorusi (1994 r.), Azerbejdżanu (1995 r.), Armenii (1997 r.) i Tadżykistanu (2001 r.), w związku z czym stała się ona dla nich obowiązująca od lutego 2001 r. Strony umowy potwierdziły swoje przywiązanie do międzynarodowych standardów w zakresie praw człowieka, zarówno uniwersalnych (ONZ), jak i regionalnych (KBWE), a także zaznaczyły, że prawa osób należących do mniejszości narodowych są integralną częścią powszechnego systemu praw człowieka. W systematyce Konwencji na uwagę ze względu na problematykę wolności religijnej, wolności sumienia i wyznania zasługuje art. 8: „Każda z Umawiających się Stron przyznaje osobom, które należą do mniejszości narodowych, prawo indywidualnego albo wspólnego z członkami swojej grupy wyznawania swojej religii, dokonywania obrzędów religijnych w zgodzie ze swoim wyznaniem, utrzymywania budynków sakralnych, pozyskiwania i wykorzystywania przedmiotów, które są niezbędne do odprawiania kultów, a także prowadzenia religijnej działalności oświatowej w języku rodzimym. Działalność taka nie powinna się przeciwstawiać prawu państwowemu”¹⁰.

Konwencja definiuje mniejszość narodową jako grupę osób żyjących na terytorium jednego z państw sygnatariuszy i posiadających jego obywatelstwo, którzy pod względem przynależności etnicznej, językowej, kulturowej, religijnej czy też pod względem tradycji wyróżniają się spośród ludności danego państwa (art. 1). Dokument ten nakłada na sygnatariuszy obowiązek zapewnienia nieskrępowanego wyrażania, zachowania i rozwijania własnej tożsamości etnicznej, językowej, kulturalnej i religijnej (art. 4). Zagwarantowano również wolność zrzeszania się członków mniejszości narodowych w organizacjach o charakterze oświatowym, kulturalnym i religijnym w celu ochrony i rozwoju tożsamości etnicznej, językowej, kulturowej i religijnej (art. 5). Takie organizacje mniejszościowe, a także ich organizacje religijne, mają prawo korzystać ze środków pochodzących z darowizn, od państwa lub z zagranicy (art. 8)¹¹.

¹⁰ *Konwencija ob obespechenii prav lic, prinadlezashchich k nacional'nym men'shinstvam*, w: A. O. Protopopov, *Religija*, s. 50-52.

¹¹ Zob. tamże, s. 51-52.

W końcu *Konwencja o prawach i podstawowych wolnościach człowieka* z 26 V 1995 r., którą podpisali już tylko przedstawiciele siedmiu państw członkowskich: Armenii, Białorusi, Gruzji, Kirgistanu, Mołdawii, Rosji i Tadżykistanu, zatwierdziły rządy Rosji (1995 r.) i Białorusi (1998 r.), a ratyfikowała również Rosja (1995 r.) i Tadżykistan (1997 r.). Od sierpnia 1998 r. konwencja jest obowiązująca dla Białorusi, Rosji i Tadżykistanu. Również i ten dokument nawiązuje do tradycji powszechnych i regionalnych systemów ochrony praw człowieka oraz *Deklaracji Szefów Państw WNP o zobowiązaniach międzynarodowych w zakresie praw człowieka i podstawowych wolności* (1993 r.). Zgodnie z nim ochrona standardów międzynarodowych w zakresie praw człowieka przez wszystkie państwa członkowskie WNP, rozwój i poszerzenie szacunku dla praw człowieka i podstawowych wolności dla wszystkich, bez względu na rasę, płeć, język, poglądy polityczne, religię i pochodzenie społeczne, jest elementem przemian demokratycznych, rozwoju ekonomicznego i społecznego oraz utrwalenia praworządności¹².

Prawo do wolności myśli, wolności sumienia i wyznania zapisane zostało w art. 10. Jest to prawo przynależne każdemu człowiekowi, a w jego zakres wchodzi wolność wyboru lub wolność propagowania już posiadanej religii, wyznawania jej indywidualnie lub wspólnie z innymi, a także wolność odprawiania kultów i obrzędów religijnych. Ograniczenie wolności religijnej może mieć miejsce, ale tylko w przypadkach przewidzianych prawem, a w szczególności ze względu na bezpieczeństwo i porządek publiczny, ochronę zdrowia i moralności społeczeństwa oraz ochronę praw i wolności innych osób. W innym miejscu Konwencji zagwarantowano równość wszystkich ludzi w korzystaniu z praw i wolności, w tym również równość bez względu na religię i przekonania (art. 20). W tym samym dokumencie podjęto się próby uregulowania kwestii powszechnej służby wojskowej, którą z powodów politycznych lub religijno-etycznych można odbyć w formie cywilnej służby zastępczej (art. 4)¹³.

¹² Zob. *Konwencja Содружества Независимых Государств о правах и основных свободах человека*, w: A. O. Protopopov, *Religija*, s. 54-55.

¹³ Zob. tamże, s. 55.

2. WOLNOŚĆ RELIGIJNA W KONSTYTUCJACH PAŃSTW POSTRADZIECKICH

W systemach politycznych państw demokratycznych spośród wszystkich aktów prawnych największe znaczenie odgrywa konstytucja. Doskonałym miejscem do zaprezentowania idei, które przyświecały twórcom ustawy zasadniczej, jest jej preambuła. Wśród państw postradzieckich odniesienia światopoglądowe w preambułach znalazły się jedynie w konstytucjach Azerbejdżanu z 1995 r. i Ukrainy z 1996 r. W pierwszym przypadku w ustawie zasadniczej znalazł się następujący zapis: „Naród Azerbejdżanu, kontynuując wielowiekowe tradycje swojej państwowości, kierując się zasadami, odzwierciedlonymi w Akcie Konstytucyjnym *O niezależności państwowej Republiki Azerbejdżańskiej*, pragnąc szczęścia wszystkim i każdego, utrwalając sprawiedliwość, wolność i bezpieczeństwo, zdając sobie sprawę z odpowiedzialności przed przeszłym, teraźniejszym i przyszłym pokoleniem, uroczyście oświadcza o swoich następujących zamiarach: [...] zbudować prawne, świeckie państwo, zabezpieczające wyższość prawa jako wyrażenie woli narodu [...]”¹⁴.

Konstytucja ukraińska natomiast zawiera bezpośrednie odwołanie do Boga: „Rada Najwyższa Ukrainy w imieniu Narodu Ukraińskiego – obywateli wszystkich narodowości, wyrażając wolę narodu, [...] uświadamiając sobie odpowiedzialność przed Bogiem, własnym sumieniem, byłymi, teraźniejszymi i przyszłymi pokoleniami, [...] przyjmuje niniejszą Konstytucję – Ustawę Zasadniczą Ukrainy”¹⁵.

Ustawy zasadnicze państw postradzieckich w większości przypadków zawierają przepisy gwarantujące wprost prawo do wolności religijnej. Jedynie w konstytucjach Białorusi i Tadżykistanu brak jest takiej klauzuli, a wolność religijną należy wywodzić ze wspólnego dla obu państw artykułu: „Każdy ma prawo do samodzielnego określenia swojego stosunku do religii [...]” (art. 31 Konstytucji Białorusi, art. 26 Konstytucji Tadżykistanu).

¹⁴ *Konstitucija Azerbejdżanskoj Respubliki (izvlečenije)*, w: A. O. Protopopov, *Religija*, s. 58.

¹⁵ *Konstitucija Ukraini. Konstytucja Ukrainy*, Lwów 1997, s. 5.

Poza określeniem „wolność religijna” w nomenklaturze prawniczej państw członkowskich WNP oraz państw nadbałtyckich najczęściej stosuje się termin „wolność sumienia” (art. 48.1 Konstytucji Azerbejdżanu, art. 22.1 Konstytucji Kazachstanu, art. 31.1 Konstytucji Mołdawii, art. 31 Konstytucji Uzbekistanu), ale funkcjonują również pojęcia „wolności myśli, sumienia i wyznania” (art. 23 Konstytucji Armenii, art. 40 Konstytucji Estonii, art. 26 Konstytucji Litwy), „wolności wyznania oraz wolności duchowej i kultowej” (art. 16.2 Konstytucji Kirgistanu), „wolności myśli, sumienia i przekonań religijnych” (art. 99 Konstytucji Łotwy), „wolności sumienia i wolności wyznania” (art. 28 Konstytucji Federacji Rosyjskiej), „wolności religii i wyznania” (art. 11 Konstytucji Turkmenistanu) oraz „wolności światopoglądu i wyznania” (art. 35 Konstytucji Ukrainy). Twórcy gruzińskiej ustawy zasadniczej gwarancje wolności religijnej zapisali w katalogu innych praw człowieka – „wolność słowa, poglądów, sumienia, wyznania i przekonań” (art. 19.1)

Również większość przepisów o wolności religijnej gwarantuje ją każdemu człowiekowi, a jedynie w Konstytucji Mołdawii obligatoryjność wolności religijnej należy wywodzić z innych przepisów ustawy zasadniczej m.in. z art. 15 („Obywatele Republiki Mołdowa korzystają z praw i wolności, zagwarantowanych w Konstytucji i innych ustawach, i mają określone przez nie obowiązki”) oraz z art. 19.1 („Obcokrajowcy i bezpieczeństwa mają te same prawa i obowiązki, co obywatele Republiki Mołdowa, z wyjątkami przewidzianymi przez prawo”)¹⁶. Powszechność prawa do wolności religijnej, o której mówi się w ustawach zasadniczych, oznacza, że mają do niej prawo wszystkie osoby ludzkie, bez względu na wiek, płeć, obywatelstwo, przynależność społeczną, polityczną i światopogląd.

Przedmiot i zakres wolności religijnej określają tylko nieliczne ustawy zasadnicze, rozumiejąc przez to przede wszystkim „prawo do wolnego określenia swojego stosunku do religii” (art. 48.2 Konstytucji Azerbejdżanu, art. 31 Konstytucji Białorusi), „prawo do wolnego wyboru, posiadania i rozpowszechniania przekonań religij-

¹⁶ *Konstitucija Respubliki Moldova (izvlechenije)*, w: A. O. Protopopov, *Religija*, s. 113-114.

nych” (art. 28 Konstytucji Federacji Rosyjskiej), „prawo do wolnego wyboru religii lub wyznania” (art. 26 Konstytucji Litwy), „prawo do samodzielnego określenia swojego stosunku do religii” (art. 26 Konstytucji Tadżykistanu, art. 11 Konstytucji Turkmenistanu).

Prawo do wolności religijnej zawiera w sobie również „prawo indywidualnego albo wspólnego z innymi wyznawania jakiegokolwiek religii lub nie wyznawania żadnej” (art. 48.2 Konstytucji Azerbejdżanu, art. 31 Konstytucji Białorusi, art. 28 Konstytucji Federacji Rosyjskiej, art. 26 Konstytucji Tadżykistanu, art. 11 Konstytucji Turkmenistanu, art. 35 Konstytucji Ukrainy, art. 31 Konstytucji Uzbekistanu). Podobne przepisy znalazły się w konstytucjach Estonii (art. 40) i Litwy (art. 26). Poza tym ustawy zasadnicze Azerbejdżanu (art. 48.2), Białorusi (art. 31), Estonii (art. 40), Rosji (art. 28) i Turkmenistanu (art. 11) gwarantują prawo propagowania przekonań religijnych.

Wypełnianie obrzędów religijnych jest wolne i prowadzone bez przeszkód, jeżeli nie narusza przepisów prawa (art. 31 Konstytucji Białorusi), nie narusza porządku publicznego i moralności społecznej (art. 48.3 Konstytucji Azerbejdżanu) lub nie jest warunkowane w żaden sposób (art. 26 Konstytucji Tadżykistanu, art. 11 Konstytucji Turkmenistanu, art. 35 Konstytucji Ukrainy). Pod samym pojęciem „obrzędu religijnego” twórcy konstytucji rozumieją również „kulty religijne” i „rytuały” (art. 31 Konstytucji Białorusi, art. 26 Konstytucji Tadżykistanu, art. 11 Konstytucji Turkmenistanu, art. 35 Konstytucji Ukrainy). Pojęciem szerszym jest zastosowany w rosyjskiej ustawie zasadniczej termin „działalności zgodnej z przekonaniami religijnymi” (art. 28), ale również w ukraińskiej konstytucji obok wspomnianych określeń funkcjonuje pojęcie „prowadzenia działalności religijnej” (art. 35). Poza tym art. 31.2 Konstytucji Mołdawii brzmi: „Kulty religijne są wolne i organizują swoją działalność w zgodzie z własnym statutem i z prawem”. Powyższe przepisy należy interpretować jako rozszerzenie prawa do wolności religijnej na kościoły, związki wyznaniowe i inne zinstytucjonalizowane formy działalności religijnej.

Wśród innych przepisów konstytucyjnych z interesującą nas problematyki na szczególną uwagę zasługują regulacje zakazujące

jakiegokolwiek ograniczania prawa do wolności religijnej (art. 124 Konstytucji Estonii, art. 19.3 Konstytucji Gruzji, art. 39 Konstytucji Kazachstanu, art. 21 Konstytucji Turkmenistanu) lub zezwalające na zawieszenie jego realizacji, jeżeli jest to niezbędne dla ochrony bezpieczeństwa państwowego (porządku publicznego), zdrowia i moralności społecznej, ochrony praw i wolności innych osób (art. 44 Konstytucji Armenii, art. 23 Konstytucji Białorusi, art. 26 Konstytucji Litwy, art. 54.1 Konstytucji Mołdawii, art. 35 Konstytucji Ukrainy), dla zabezpieczenia praw i wolności innych osób, porządku publicznego i ochrony ustroju konstytucyjnego (art. 17.2 Konstytucji Kirgistanu), dla zabezpieczenia porządku publicznego i moralności społecznej (art. 48.3 Konstytucji Azerbejdżanu), dla ochrony podstaw ustroju konstytucyjnego, moralności, zdrowia, praw i interesów prawnych innych osób, zapewnienie obronności kraju i bezpieczeństwa państwa (art. 55 Konstytucji Federacji Rosyjskiej), czy też w przypadku sytuacji nadzwyczajnych (art. 47 Konstytucji Tadżykistanu).

W większości systemów konstytucyjnych państw członkowskich WNP i państw nadbałtyckich, zarówno obywatele, jak obcokrajowcy i bezpaństwowcy, którzy legalnie znajdują się na terytorium państwa przyjmującego, mają równe prawa, bez względu na własne przekonania religijne (art. 25 Konstytucji Azerbejdżanu, art. 22 Konstytucji Białorusi, art. 9 Konstytucji Estonii, art. 14 Konstytucji Gruzji, art. 12 Konstytucji Kazachstanu, art. 10.3 Konstytucji Kirgistanu, art. 16.2 i 19.1 Konstytucji Mołdawii, art. 19.2 Konstytucji Federacji Rosyjskiej, art. 16 i 17 Konstytucji Tadżykistanu, art. 8 i 17 Konstytucji Turkmenistanu, art. 24 i 26 Konstytucji Ukrainy, art. 18 i 23 Konstytucji Uzbekistanu). Pomimo to np. w Azerbejdżanie działacze religijni mają ograniczone bierne prawo wyborcze (art. 56 i 85 Konstytucji Azerbejdżanu).

Państwa postradzieckie zakazują w swoich ustawach zasadniczych jakichkolwiek przejawów nienawiści religijnej, zarówno ze strony innych ludzi (art. 19.2 Konstytucji Gruzji, art. 14.2 Konstytucji Kazachstanu), jak i organizacji społecznych, partii politycznych (art. 5 Konstytucji Białorusi, art. 26 Konstytucji Gruzji, art. 5.3 Konstytucji Kazachstanu, art. 31.1 Konstytucji Mołdawii, art. 13.5 Konstytucji

Federacji Rosyjskiej, art. 8 Konstytucji Tadżykistanu, art. 28 Konstytucji Turkmenistanu, art. 37 Konstytucji Ukrainy, art. 57 Konstytucji Uzbekistanu), ale funkcjonują również przepisy ogólne bez odniesienia do konkretnego adresata (art. 48 Konstytucji Armenii, art. 18.2 Konstytucji Azerbejdżanu, art. 12 Konstytucji Estonii, art. 20.3 Konstytucji Kazachstanu, art. 25 Konstytucji Litwy, art. 32.3 Konstytucji Mołdawii, art. 29.2 Konstytucji Federacji Rosyjskiej).

Kolejnym uprawnieniem reglamentowanym przez ustawy zasadnicze z interesującej nas problematyki wolności religijnej jest prawo do zastępczej służby wojskowej, którą przewidują konstytucje Białorusi (art. 57), Estonii (art. 124), Federacji Rosyjskiej (art. 59.3), Litwy (art. 139) i Ukrainy (art. 35). W pierwszym wypadku przepis ten jest bardzo ogólny i odsyła do uregulowań ustawowych. W Rosji i na Ukrainie szczegóły służby zastępczej również są określone ustawowo, ale konstytucje gwarantują prawo do niej w przypadku, gdy pełnienie służby wojskowej jest sprzeczne z przekonaniem lub wyznaniem. Przepis w estońskiej konstytucji stanowi, że „osoba, która z przyczyn religijnych lub podobnych odmawia służby w siłach samoobrony jest zobowiązana w przewidzianym przez prawo porządku przejść służbę alternatywną” (art. 124)¹⁷.

Inną naczelną zasadą konstytucyjną prawa wyznaniowego jest zasada świeckości państwa, którą w swoich ustawach zasadniczych akcentują Kazachstan (art. 1), Kirgistan (art. 1), Rosja (art. 14.1), Tadżykistan (art. 1), Turkmenistan (art. 1). W przypadku Azerbejdżanu (art. 18.1), Łotwy (art. 99), Mołdawii (art. 31.4), Ukrainy (art. 35) i Uzbekistanu (art. 61) o ich świeckości świadczą konstytucyjne przepisy o rozdziale religii i państwa. Podobne w treści artykuły znalazły się również w ustawach zasadniczych Federacji Rosyjskiej (art. 14.2), Tadżykistanu (art. 8) i Turkmenistanu (art. 11). Ustawy zasadnicze Estonii (art. 40) i Litwy (art. 43) ograniczają się do stwierdzenia, że brak jest religii (kościół) państwowej. W tym drugim przypadku znalazł się również przepis, że „państwo uznaje tradycyjne na Litwie kościoły i organizacje religijne, a inne kościoły i organi-

¹⁷ *Konstitucija Estonskoj Respubliki (izvlechenije)*, w: A. O. Protopopov, *Religija*, s. 215.

zacje religijne – w przypadku poparcia ich przez społeczeństwo i jeżeli ich nauka i obrzędy nie sprzeciwiają się prawu i moralności”¹⁸. Natomiast Gruzja „uznaje wyjątkową rolę Gruzińskiego Kościoła Prawosławnego w historii Gruzji i niezależnie od tego ogłasza pełną wolność przekonań religijnych i wyznania, autonomię kościoła od państwa” (art. 9)¹⁹. Jedynymi republikami byłego ZSRR, w których konstytucjach nie znalazły się przepisy o świeckości państwa oraz o rozdziale państwa i religii, są Armenia i Białoruś. W przypadku Białorusi art. 16 Konstytucji w kwestii stosunków wzajemnych państwa z organizacjami religijnymi odsyła do uregulowań ustawowych.

W części konstytucji państw regionu funkcjonują przepisy o rozdziale szkoły od religii (art. 11 Konstytucji Turkmenistanu, art. 35 Konstytucji Ukrainy) lub o świeckim charakterze państwowego systemu oświaty (art. 18.3 Konstytucji Azerbejdżanu, art. 11 Konstytucji Turkmenistanu). Na Litwie szkoły państwowe i samorządowe kształcą w duchu świeckim, ale na prośbę rodziców dopuszcza się w nich naukę Pisma Świętego (art. 40). W Kirgistanie o niereligijnym charakterze edukacji narodowej można wnioskować pośrednio z przepisu art. 8.4 Konstytucji o zakazie ingerencji duchowieństwa i organizacji religijnych w działalność organów państwowych. Podobny przepis znalazł się w art. 8 Konstytucji Tadżykistanu.

W większości ustaw zasadniczych państw postradzieckich znalazł się przepis o zakazie istnienia ideologii państwowej (art. 4 Konstytucji Białorusi, art. 5.2 Konstytucji Mołdawii, art. 13.2 Konstytucji Federacji Rosyjskiej, art. 8 Konstytucji Tadżykistanu, art. 15 Konstytucji Ukrainy, art. 12 Konstytucji Uzbekistanu) lub religii państwowej (art. 14.1 Konstytucji Federacji Rosyjskiej). W Kazachstanie (art. 5.4), Kirgistanie (art. 8.4) i Uzbekistanie (art. 57) funkcjonują konstytucyjne zakazy działalności partii politycznych, które w swoich programach odwołują się do religii.

¹⁸ *Konstitucija Litovskoj Respubliki (izvlechenije)*, w: A. O. Protopopov, *Religija*, s. 205.

¹⁹ *Konstitucija Gruzii (izvlechenije)*, w: A. O. Protopopov, *Religija*, s. 90.

3. WOLNOŚĆ RELIGIJNA W USTAWACH WYZNANIOWYCH PAŃSTW POSTRADZIECKICH

Przepisy konstytucyjne zostały rozszerzone w ustawach szczególnych, które przyjęto we wszystkich republikach powstałych po upadku ZSRR z wyjątkiem Gruzji. Spośród obowiązujących obecnie aktów prawnych tej rangi najwcześniej przyjęto ustawę ukraińską (23 IV 1991 r.), a najkrócej funkcjonuje ustawa turkmeńska (21 X 2003 r.). Większość ustaw, poza wymienioną ustawą turkmeńską oraz rosyjską (26 IX 1997 r.) i estońską (12 II 2002 r.) przyjęto w pierwszej połowie lat 90. XX w., i tak w 1991 r. uchwalono ustawy uzbecką (14 VI), ormiańską (17 VI) i kirgiską (16 XII), w 1992 r. – kazachską (15 I), mołdawską (24 III), azerbejdżańską (20 VIII) i białoruską (17 XII), w 1994 r. – tadżycką (1 XII), a w 1995 r. – łaotewską (7 IX) i litewską (4 X).

Pod względem systematyki ustaw najwięcej artykułów liczy sobie ustawa mołdawska (52), a za nią białoruska (40), estońska (35), tadżycka (32) i ukraińska (32), natomiast najmniej (21) ustawy litewska i łaotewska, dalej (23) ustawy kirgiska i uzbecka, a po nich – (24) ormiańska. Pod względem objętości najbardziej obszerna jest ustawa rosyjska. Z wyjątkiem ustaw litewskiej, łaotewskiej i uzbeckiej wszystkie akty prawne mają wewnętrzny podział na rozdziały, a ich liczba kształtuje się w przedziale od czterech (Rosja) do siedmiu (Estonia, Mołdawia, Turkmenistan). Zasadniczą treść sześciu spośród wymienionych aktów prawnych poprzedzają preambuły (Armenia, Białoruś, Kazachstan, Kirgistan, Rosja, Turkmenistan).

W treści preambuł odzwierciedlono wartości przyświecające twórcom ustaw przy ich uchwalaniu. Wśród nich należy wyróżnić przede wszystkim prawo do wolności religijnej, wypływające z norm międzynarodowych, w tym z Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. W przypadku ustawy ormiańskiej w preambule znalazł się przepis o uznaniu Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego za „Kościół narodowy narodu ormiańskiego”. Również w preambule do ustawy rosyjskiej zapisano, że „uznaje się szczególną rolę prawosławia w historii Rosji, w kształtowaniu i rozwijaniu jej duchowości i kultury”, a także że oddaje się szacunek chrześcijaństwu, islamowi, buddyźmo-

wi, judaizmowi i innym religiom, które stanowią nieodłączną część dziedzictwa historycznego narodów Federacji Rosyjskiej. Podobny przepis znajduje się również w preambule do ustawy białoruskiej, w której zaznaczono, że „na formowanie duchowych, kulturowych i państwowych tradycji narodu białoruskiego” wpływ miały przede wszystkim prawosławie, na drugim miejscu katolicyzm, a dalej zostały wymienione w kolejności luteranizm, judaizm i islam.

W jednych z pierwszych artykułów ustaw gwarantujących wolność religijną w państwach postradzieckich znalazły się przepisy o świeckości państwa lub rozdziale kościoła (religii) od państwa. W pierwszej grupie znalazły się ustawy Federacji Rosyjskiej (art. 4) i Turkmenistanu (art. 5), natomiast drugą formułę stosuje znacznie więcej państw, w tym Azerbejdżan (art. 5), Kazachstan (art. 4), Kirgistan (art. 5), Łotwa (art. 5), Mołdawia (art. 32), Tadżykistan (art. 5), Ukraina (art. 5) i Uzbekistan (art. 5). W przypadku Białorusi o świeckości państwa należy wnioskować z ustawowego przepisu, że „państwo nie nakłada na organizacje religijne wypełniania jakichkolwiek funkcji państwowych, nie ingeruje w działalność organizacji religijnych, jeśli nie sprzeciwia się ona ustawodawstwu Republiki Białoruś” (art. 8)²⁰. W przypadku Litwy prawie identyczny przepis znalazł się w art. 7 ustawy, który stwierdza, że „wspólnoty religijne i stowarzyszenia nie wypełniają funkcji państwowych, a państwo nie wypełnia funkcji wspólnot religijnych i stowarzyszeń”²¹. Bardziej skomplikowane są przepisy estońskiej ustawy wyznaniowej, w której o świeckości państwa świadczy art. 5.1: „Zjednoczenie religijne jest podmiotem prywatnoprawnym, w stosunku do którego stosuje się prawo o stowarzyszeniach niekomercyjnych, jeżeli z niniejszej ustawy nie wynika inaczej”²².

Przeważająca część ustaw posiada również przepisy o świeckim charakterze oświaty lub rozdziale szkoły od kościoła (religii). Należą do nich akty prawne Azerbejdżanu (art. 6), Białorusi (art. 8), Ka-

²⁰ *Zakon Respubliki Belarus' „O svobode sovesti i religioznych organizacijach”*, w: <http://www.pravo.by>, 15 września 2006 r.

²¹ *Zakon Litovskoj Respubliki „O religioznych obshcinach i soobshcestvach”*, w: A. O. Protopopov, *Religija*, s. 208.

²² *Zakon o cerkvjach i prichodach*, w: A. O. Protopopov, *Religija*, s. 217.

zachstanu (art. 5), Kirgistanu (art. 6), Tadżykistanu (art. 6), Turkmenistanu (art. 6), Ukrainy (art. 6), a także Uzbekistanu (art. 7). Tymczasem na Łotwie prawo nie ustanawia rozdziału państwa i zakładów oświatowych, tak wyjaśniając ich współdziałanie w art. 6 Ustawy: „W szkołach państwowych i samorządowych chrześcijańskie zasady wiary mogą być wykładane osobom, które w formie pisemnej wyrażą życzenia ich otrzymywania. Osoby niepełnoletnie wyrażają życzenie otrzymywania wiedzy z zakresu chrześcijańskich zasad wiary przy pisemnej zgodzie rodziców albo opiekunów. Jeżeli osoba nie osiągnęła czternastego roku życia z wnioskiem zwracają się zamiast niej rodzice lub opiekunowie. Chrześcijańskie zasady wiary są wykładane w zgodzie z programem nauczania zatwierdzonym przez Ministerstwo Oświaty i Nauki, przez nauczycieli wyznania ewangelicko-luterańskiego, rzymskokatolickiego, prawosławnego, staroobrzędowego i baptystycznego, jeżeli w szkole jest nie mniej niż dziesięciu uczniów, którzy życzą sobie otrzymywać nauki odpowiedniej chrześcijańskiej konfesji. Nauczyciele są wyłaniani przez kierownictwo wyznania i zatwierdzani przez Ministerstwo Oświaty i Nauki. W szkołach mniejszości narodowych, które znajdują się pod zarządem państwa i samorządów, biorąc pod uwagę prośby rodziców albo opiekunów, w ustanowionym przez Ministerstwo Oświaty i Nauki porządku może być realizowane również wykładanie zasad wiary wyznania, charakterystycznego dla mniejszości narodowej”²³.

Odstępstwa od zasady rozdziału od państwa spotykane są jedynie w dwóch ustawach państw WNP. W Armenii ustawa stwierdza, że kościół rozdzielony jest od państwa (art. 17), ale jednocześnie w preambule określa Ormiański Kościół Apostolski mianem „Kościoła narodowego narodu ormiańskiego”, a art. 6 – „Kościoła Ormiańskiego”²⁴. Kościołowi temu ze względu na posiadany status Kościoła narodowego przysługują szczególne uprawnienia. Należą do nich: prawo do wolnego głoszenia i propagowania wyznania na całym

²³ *Zakon Latvijas Republikas „O religioznych organizacijach”*, w: A. O. Protopopov, *Religija*, s. 195.

²⁴ *Zakon Verchovnoho Soveta Respubliki Armenija „O svobode sovesti i religioznych organizacijach”*, w: A. O. Protopopov, *Religija*, s. 71-73.

terytorium kraju; wyłączne prawo objaśniania teologii Kościoła w mediach i podczas imprez masowych; prawo do odtwarzania swoich tradycji historycznych, struktury, organizacji, diecezji i parafii; prawo do budowania świątyń, a także przywracania działalności w tych, które stanowią zabytki historyczne, zarówno na prośbę wiernych, jak i z własnej inicjatywy; sprzyjanie przez Kościół edukacji religijnej narodu ormiańskiego w zgodzie z prawem, w tym prowadzonej w należących do państwa placówkach oświatowych; wspieranie w praktyce doskonalenia moralnego narodu; prawo do zajmowania się działalnością dobroczynną i opiekuńczą; prawo do posiadania stałego kapelana w szpitalach, domach opieki społecznej, jednostkach wojskowych, więzieniach i aresztach śledczych; prawo do odpracowania dnia pracy, który przypada w dniu święta kościelnego, w najbliższą sobotę przed lub po tym dniu (art. 17). Uprawnienia powyższe nabierają znaczenia, kiedy spojrzy się na restrykcyjne zasady dotyczące innych organizacji religijnych z zakazem prozelityzmu w jakiegokolwiek formie na czele (art. 8). Również na podstawie art. 17 Ormiański Kościół Apostolski korzysta ze wsparcia swojej działalności za granicą Armenii, w zakresie przewidzianym przez normy prawa międzynarodowego, natomiast art. 22 zobowiązuje osobę wybraną na Katolikosą Wszystkich Ormian do przyjęcia obywatelstwa ormiańskiego²⁵.

Drugim państwem, w którym odstąpiono od zasady rozdziału Kościoła od państwa, jest Gruzja. Świadczy o tym brak odpowiedniego przepisu w ustawie zasadniczej, brak ustawy, w której zostałyby uregulowane kwestie wyznaniowe, a także obecność wspomnianego wcześniej art. 9 w Konstytucji, uznającego szczególną rolę Gruzińskiego Kościoła Prawosławnego w historii państwa, przy jednoczesnym zagwarantowaniu pełnej wolności wyznania i przekonań.

Litwa jako jedyne państwo postradzieckie odrębnym art. 5 „Tradycyjne wspólnoty religijne i stowarzyszenia Litwy” uznaje dziewięć historycznie funkcjonujących w kraju wyznań, „które stanowią część historycznego, duchowego i kulturowego dziedzictwa Litwy: rzymskokatolickie, grekokatolickie, ewangelicko-luterańskie, ewangelic-

²⁵ Zob. tamże, s. 74-77.

ko-reformowane, ortodoksyjne (prawosławne), staroobrzędowe, judaistyczne, muzułmańskie sunnickie i karaimskie”²⁶. Pozostałe religie mogą być uznane za element litewskiego dziedzictwa uchwałą Sejmu Republiki Litewskiej, podjętą na wniosek organizacji wyznaniowej, złożony po okresie przynajmniej dwudziestu pięciu lat od czasu pierwszej rejestracji na Litwie (art. 6). Pomimo tego rozróżnienia „wszystkie wspólnoty religijne i stowarzyszenia, które mają osobowość prawną, mogą w ustalonym przez prawo porządku otrzymywać od państwa pomoc na cele kulturalne, oświatowe i dobroczynne” (art. 7)²⁷.

Oryginalne rozwiązanie charakteru stosunków wzajemnych między państwem a kościołem przyjęto w ustawodawstwie mołdawskim. W art. 13 ustawy *O kultach* używa się pojęcia „współpraca”: „Państwo może podtrzymywać stosunki współpracy z tradycyjnym Kościołem prawosławnym oraz z innymi uznanymi kultami. Państwo może zawierać, w razie potrzeby, umowy albo konwencje o współpracy z jakimkolwiek uznanym kultem”²⁸. Dalej w art. 32 czytamy, że „kulty religijne są samodzielne, oddzielone od państwa i korzystają z jego wsparcia. Państwo nie ingeruje w religijną działalność kultów, ich działalność ekonomiczno-finansową, która znajduje się pod kontrolą państwa”²⁹. Z kolei art. 33 mówi o tym, że „władza publiczna stwarza niezbędne warunki do obecności religii w armii, szpitalach, zakładach penitencjarnych i domach pomocy społecznej”, a w następnym artykule ustawa wspomina, że „państwo stymuluje i podtrzymuje socjalną, moralną, kulturalną i dobroczynną działalność kultów” (art. 34)³⁰. Zgodnie z art. 31 Konstytucji Republiki Mołdowa „kulty religijne są samodzielne, oddzielone od państwa i korzystają z jego wsparcia, w szczególności w ułatwieniu obecności religii w armii, szpitalach, więzieniach i przytułkach”³¹.

²⁶ *Zakon Litovskoj Respubliki „O religioznych obshcinach i soobshcestvach”*, s. 207.

²⁷ Tamże, s. 207-208.

²⁸ *Zakon Respubliki Moldova „O kul'tach”*, w: A. O. Protopopov, *Religija*, s. 113.

²⁹ Tamże, s. 120.

³⁰ Tamże.

³¹ *Konstitucija Respubliki Moldova (izvlechenije)*, s. 114.

Ustawodawstwo wyznaniowe państw członkowskich WNP precyzyjnie określa liczbę założycieli organizacji religijnej, która zamierza starać się o status osoby prawnej. W Azerbejdżanie, Kazachstanie, Kirgistanie, Rosji, Tadżykistanie i na Ukrainie ten cenzus ustalono na dziesięć osób, a na Białorusi na dwadzieścia. Również w państwach nadbałtyckich minimalną liczbę członków wspólnoty ustalono na kilkanaście osób zdolnych do czynności prawnych (Estonia – 12, Litwa – 15, Łotwa – 10). Znacznie większą liczbą wyznawców muszą się wykazać organizacje religijne w Armenii (200), Turkmenistanie (500) i Uzbekistanie (100). Jedynie w ustawie mołdawskiej nie znalazł się przepis precyzujący minimalną liczbę członków organizacji religijnej.

Z wyjątkiem aktów prawnych Mołdawii i Turkmenistanu pozostałe państwa szczegółowo określają rodzaje organizacji religijnych, które mogą działać w zgodzie z ich prawem wyznaniowym. Do grupy tej należą podstawowe jednostki organizacyjne, czyli gminy religijne (Armenia, Azerbejdżan, Białoruś, Kazachstan, Uzbekistan), zwane również gminami kościelnymi (Armenia), parafiami (Estonia) lub wspólnotami religijnymi (Kirgistan, Litwa, Łotwa, Tadżykistan), zarządy i centra religijne (Azerbejdżan, Kazachstan, Kirgistan, Litwa, Tadżykistan, Ukraina), w tym także diecezje (Armenia, Estonia) oraz meczety pięciokrotnej modlitwy i meczety katedralne (Tadżykistan). Wśród innych organizacji religijnych ustawy państw postradzieckich wymieniają klasztory (Armenia, Azerbejdżan, Estonia, Kazachstan, Tadżykistan, Ukraina, Uzbekistan), kongregacje religijne (Armenia), bractwa religijne (Tadżykistan, Ukraina), misje (Tadżykistan, Ukraina), duchowne zakłady oświatowe (Armenia, Azerbejdżan, Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Ukraina, Uzbekistan), wydawnictwa (Armenia), a także inne instytucje religijno-kościelne (Armenia, Uzbekistan) i zjednoczenia lub stowarzyszenia religijne, które składają się z wymienionych wcześniej organizacji religijnych (Estonia, Litwa, Tadżykistan, Ukraina). Zgodnie z ustawodawstwem rosyjskim funkcjonują jedynie dwa rodzaje związków wyznaniowych (zjednoczeń religijnych): zarejestrowane i posiadające osobowość prawną organizacje religijne i nieposiadające takich uprawnień grupy religijne. Pojęcie „zjednoczenia religijnego” funkcjonuje również

w ustawodawstwie białoruskim, z tym że w przeciwieństwie do uregulowań rosyjskich są to struktury skupiające nie obywateli a gminy religijne.

Cenzus określający liczbę członków jest tylko jednym z warunków otrzymania przez organizację religijną osobowości prawnej. I tak w Azerbejdżanie w celu zarejestrowania gminy wyznaniowej wnioskodawcy najpierw zwracają się z dokumentami do odpowiedniego zarządu lub centrum religijnego, a ten w ciągu trzydziestu dni przekazuje je zaopatrzone w podanie do właściwego organu wykonawczego ds. religii. W celu rejestracji pozostałych organizacji religijnych bezpośrednio do odpowiedniego organu przekazuje się statut i dokument powołujący dany podmiot do życia (art. 12). Organizacja religijna otrzymuje status osoby prawnej z chwilą rejestracji (art. 11)³². Podobnie w Tadżykistanie przy rejestracji wspólnoty religijnej, która należy do pewnej organizacji religijnej, fakt ten musi być odnotowany w statucie i potwierdzony przez odpowiedni zarząd religijny. Meczetery katedralne mogą powstać jedynie w miejscowościach, rejonach, głównych miastach w obwodach i w miastach o liczbie mieszkańców nie mniejszej niż piętnaście tysięcy (art. 14). Zjednoczenie religijne staje się osobą prawną z chwilą rejestracji jego statutu (art. 13)³³. Natomiast w Kirgistanie statut i inne przewidziane przez prawo dokumenty przekazuje się do organu wymiaru sprawiedliwości, przy czym ustawa nie ustala konkretnego porządku nabycia osobowości prawnej (art. 8)³⁴. W Turkmenistanie statuty rejestruje również Ministerstwo Sprawiedliwości, z tym że dokonuje tego po zasięgnięciu opinii Rady ds. Religii przy Prezydencie Turkmenistanu, a także po analizie materiałów przygotowanych przez obwodowe organy wymiaru sprawiedliwości (art. 11). Art. 14 ustawy mołdawskiej mówi, że „aby kultury mogły organizować się i działać, powinny skierować do państwowego organu do spraw kultów powiadomienie o swojej or-

³² Zob. *Zakon Azerbajdzanskoj Respubliki „O svobode veroispovedanija”*, w: A. O. Protopopov, *Religija*, s. 63-64.

³³ Zob. *Zakon Respubliki Tadżikistan „O religii i religioznych organizacijach”*, w: A. O. Protopopov, *Religija*, s. 148.

³⁴ Zob. *Zakon Kyrgyzskoj Respubliki „O svobode veroispovedanija i religioznych organizacijach”*, w: A. O. Protopopov, *Religija*, s. 107.

ganizacji oraz działalności, w tym informacje o systemie organizacji oraz zarządzie wraz z podstawowymi zasadami wiary”. Niezależnie od liczby wiernych kult w Mołdawii posiada organ centralny, który reprezentuje go na zewnątrz (art. 18). „Uznane przez państwo kultury są osobami prawnymi” (art. 24)³⁵.

Bardziej restrykcyjne przepisy funkcjonują m.in. w Armenii, gdzie organizacją religijną może być tylko grupa obywateli kraju, która swoją działalność „opiera na jakiegokolwiek historycznej księdze kanonicznej; na podstawie swojego wyznania wchodzi w skład światowych wspólnot religijno-kościelnych; nie prześladuje celów materialnych [...]”³⁶. Powyższe warunki są obowiązkowe nie tylko dla organizacji religijnych mniejszości narodowych (art. 5). W celu rejestracji organizacja religijna przekazuje do upoważnionego przez rząd Republiki Armenii organu władzy państwowej swój statut, a także inne wymagane dokumenty. Wspólnota czy też organizacja religijna staje się osobą prawną z chwilą rejestracji jej statutu przez organ administracji państwowej, który został upoważniony w tych celach przez rząd Armenii (art. 14)³⁷. Natomiast na Białorusi grupy religijne, które wcześniej nie funkcjonowały w tym kraju, powinny razem z wnioskiem o rejestrację przedkładać informację na temat „podstawowych zasad wiary” oraz „praktyk kultowych”, a także szczegóły dotyczące historii, stosunku do instytucji rodziny i leczenia medycznego (art. 18)³⁸.

Uzbecka ustawa przewiduje, że wyznaniowy centralny organ zarządzający w republice tworzą zjazdy przedstawicieli organizacji religijnych konkretnej konfesji, które działają na terenie przynajmniej ośmiu jednostek terytorialnych w Uzbekistanie (obwody, miasto stołeczne Taszcent, Republika Karakałpakstan). W celu rejestracji organizacji religijnej lub centralnego organu zarządzającego organizacji religijnych razem z innymi dokumentami na żądanie należy dostarczyć dokument potwierdzający opłacenie podatku rejestracyjnego

³⁵ *Zakon Respubliki Moldova „O kul'tach”.*

³⁶ *Zakon Verchovnoho Soveta Respubliki Armenija „O svobode sovesti i religioznych organizacijach”.*

³⁷ Zob. tamże, s. 72-74.

³⁸ *Zakon Respubliki Belarus' „O svobode sovesti i religioznych organizacijach”.*

go (art. 8). Zmiany i uzupełnienia w statucie podlegają takiemu samemu porządkowi i takim samym okresom, jak i rejestracja samej organizacji religijnej (art. 11). Zjednoczenie religijne nabywa osobowości prawnej z chwilą jego rejestracji państwowej i tylko od tego momentu może prowadzić swoją działalność (art. 12)³⁹.

Zbliżone uregulowania stosuje się w Kazachstanie. Państwową rejestrację zarządów (centrów) religijnych, a także zjednoczeń, które działają na terytorium dwóch lub więcej obwodów republiki oraz założonych przez nie duchownych zakładów naukowych, klasztorów i innych zjednoczeń realizuje Ministerstwo Sprawiedliwości Republiki Kazachstan. Rejestrację terenowych zjednoczeń religijnych przeprowadzają filie terenowe organu sprawiedliwości. Zjednoczenia religijne nabywają osobowości prawnej z momentem rejestracji państwowej (art. 9)⁴⁰.

Organem rejestrującym terenowe organizacje religijne (gminy wyznaniowe) na Ukrainie są administracje obwodowe, w tym administracje Kijowa, Sewastopola i Autonomicznej Republiki Krym. Centra religijne, zarządy, klasztory, bractwa religijne, misje i duchowne zakłady oświatowe podlegają rejestracji na poziomie centralnym. Również zmiany i uzupełnienia do statutów organizacji religijnych podlegają rejestracji na takich samych warunkach, jak i rejestracja samych statutów (art. 14). Centra i zarządy religijne mają zgodnie z własnymi statutami prawo do tworzenia klasztorów, bractw religijnych i misji. Klasztory i bractwa mogą zostać również zarejestrowane w porządku przewidzianym dla gmin wyznaniowych (art. 10). Z chwilą rejestracji statutu organizacja religijna staje się osobą prawną (art. 13)⁴¹.

Wśród państw nadbałtyckich na szczególną uwagę zasługują regulacje zastosowane na Łotwie. Tutaj dziesięć i więcej zarejestrowanych wspólnot jednej konfesji, z wyjątkiem tych, które po raz pierw-

³⁹ Zob. *Zakon Respubliki Uzbekistan „O svobode sovesti i religioznych organizacijach”*, w: A. O. Protopopov, *Religija*, s. 171-173.

⁴⁰ Zob. *Zakon Respubliki Kazachstan „O svobode veroispovedanija i religioznych ob”edinenijach”*, w: <http://iucecb.com/laws>, 15 września 2006 r.

⁴¹ Zob. *Zakon Ukrainy „O svobode sovesti i religioznych organizacijach”*, w: A. O. Protopopov, *Religija*, s. 181-184.

szy zaczęły działać w kraju, mogą utworzyć związek religijny (kościół). Wspólnoty jednego wyznania mogą stworzyć tylko jeden związek religijny. Również diecezja może stworzyć kościół (art. 7). Wspólnoty konfesyjne i religijne, które po raz pierwszy rozpoczynają swoją działalność w Republice Łotewskiej i nie należą do już zarejestrowanych w państwie kościołów, w ciągu dziesięciu lat powinny przejść coroczną rejestrację w Urzędzie ds. Religii, aby ten organ przekonał się o lojalności odpowiednich wspólnot do państwa łotewskiego i ich działalności w zgodzie z obowiązującymi przepisami prawa. Zmiany i uzupełnienia wniesione do statutu organizacji religijnej, a także informacje o zmianie w składzie kierownictwa i komisji rewizyjnych organizacji religijnych są podawane w okresie do dwóch tygodni do Urzędu ds. Religii (art. 8). Do wniosku o rejestrację organizacji religijnej, związku (zatwierdzona przez kierowników wspólnot lista wspólnot-założycieli), szkoły wyznaniowej, diecezji, klasztoru i misji, oprócz podstawowych dokumentów przedkłada się również dokument potwierdzający wniesienie opłaty za rejestrację, a także informacje o składzie kierownictwa (art. 9). Tylko zarejestrowane związki religijne (kościół) albo diecezje mają prawo tworzenia zakładów oświatowych kształcących personel duchowny, tworzenia klasztorów, misji i zakładów diakonii. Tylko zarejestrowane organizacje religijne i stworzone przez nie podmioty mają prawo wykorzystywania na swoich dokumentach i pieczęciach nazwy i symboliki organizacji religijnych. Organizacja religijna nabywa osobowość prawną z chwilą rejestracji, natomiast osobowość prawną założonych przez kościół lub diecezję organizacji nadaje jej założyciel (art. 13). Dla porównania na Litwie stowarzyszenia religijne mogą być zarejestrowane, jeżeli jednoczą nie mniej niż dwie wspólnoty religijne. Statut jest rejestrowany przez litewskie Ministerstwo Sprawiedliwości nie później niż sześć miesięcy od momentu ich złożenia (art. 11).

W Estonii założyciele parafii wnioskuje o włączenie jej do rejestru państwowego, przedkładając do odpowiedniego organu państwowego, oprócz podstawowych dokumentów, również numery telefoniczne, telefaksowe oraz informacje o zapłacie podatków (art. 13). W celu zarejestrowania zjednoczenia religijnego należy wskazać nazwę zjednoczenia, jego siedzibę i adres, datę pierwszego wzmianko-

wania albo założenia zjednoczenia religijnego, datę przyjęcia statutu, imiona i personalne numery identyfikacyjne członków zarządu (art. 15). W nazwie zjednoczenia religijnego, obowiązkowo podanej literami łacińskimi, powinny znaleźć się słowa „kościół”, „parafia”, „związek parafii”, „klasztor” (art. 7). Wspólnota religijna wpisywana jest do rejestru stowarzyszeń niekomercyjnych i zakładów pożytku publicznego (art. 4).

W porównaniu z wymienionymi powyżej państwami najbardziej skomplikowany system rejestracji organizacji religijnych wypracowano w ustawie rosyjskiej. Założycielami terenowej organizacji religijnej w Federacji Rosyjskiej może być grupa nie mniej niż dziesięciu pełnoletnich obywateli kraju, którzy zjednoczyli się w grupie religijnej, mogącej udowodnić fakt swojego funkcjonowania na danym terytorium w ciągu nie mniej niż piętnastu lat, czy też fakt wchodzenia w skład organizacji centralnej tego samego wyznania. Organizację centralną mogą stworzyć nie mniej niż trzy organizacje terenowe jednego wyznania (art. 9). W celu rejestracji państwowej terenowej organizacji religijnej jej założyciele na żądanie podają do odpowiedniego terytorialnego organu federalnego organu wymiaru sprawiedliwości dokumenty, a także dokument potwierdzający ich piętnastoletni okres funkcjonowania na danym obszarze, wydany przez organ samorządu terytorialnego, informacje o podstawowych zasadach wiary i praktykach religijnych, w tym również o historii powstania religii i konkretnej denominacji, o formie i metodach działalności, o stosunku do rodziny, małżeństwa, oświaty, zdrowia, o ograniczeniach dla wiernych i duchowieństwa organizacji w zakresie ich praw i obowiązków obywatelskich. W przypadku, kiedy wyższy organ kierowniczy nowo tworzonej organizacji religijnej znajduje się poza granicami Federacji Rosyjskiej, do wniosku rejestracyjnego dołącza się jej statut albo inny dokument tego typu, potwierdzony przez oficjalny organ państwa, w którym znajduje się dane centrum religijne. Dla rejestracji centralnej organizacji religijnej do wniosku należy załączyć również przynajmniej trzy statuty organizacji terenowych, które znajdują się w jej strukturze, a także informacje o innych organizacjach religijnych wchodzących w jej skład (art. 11). Rejestracja organizacji religijnych, a także wszelkich zmian w ich statutach, obciążona jest

podatkiem w rozmiarze przewidzianym przez ustawodawstwo Federacji Rosyjskiej (art. 12). Organizacje religijne, które nie posiadają dokumentów potwierdzających ich działalność na danym terenie w okresie ostatnich piętnastu lat, korzystają ze statusu osoby prawnej pod warunkiem częściowego ograniczenia uprawnień oraz corocznego potwierdzania rejestracji, aż do czasu upłynięcia wskazanego okresu piętnastu lat (art. 27). Organizacja religijna jest zobowiązana do informowania organu, który podjął decyzję o jej rejestracji państwowej, o zmianach w strukturze czy nazwie organizacji w terminie do trzydziestu dni od dokonania tych zmian. Wskazany organ rejestrujący w ciągu jednego dnia roboczego od momentu otrzymania informacji o zmianach od organizacji religijnej powiadamia o nich odpowiedni federalny organ władzy wykonawczej, który wnosi te zmiany do jedyne go rejestru osób prawnych. Niepoinformowanie organów władzy państwowej o zmianach w ciągu trzydziestu dni jest podstawą do pozbawienia organizacji religijnej na drodze sądowej osobowości prawnej. Organizacje religijne są zobowiązane do corocznego informowania organów rejestrowych o kontynuacji przez nie działalności (art. 8). Nabycie statusu osoby prawnej przez organizację religijną następuje z chwilą wniesienia odpowiedniego zapisu do jedyne go rejestru osób prawnych (art. 12)⁴².

Z wyjątkiem Mołdawii w ustawodawstwie wszystkich państw regionu przewidziano możliwość odmowy rejestracji organizacji religijnej ze strony organu rejestrowego. Może do tego dojść w przypadku, kiedy statut organizacji nie odpowiada przepisom obowiązującego prawa (Białoruś art. 17, Estonia art. 14, Kirgistan art. 9, Litwa art. 12, Łotwa art. 11, Federacja Rosyjska art. 12, Tadżykistan art. 15, Turkmenistan art. 12, Ukraina art. 15, Uzbekistan art. 12). Część aktów prawnych precyzuje przyczyny odmowy rejestracji, wśród których można wymienić nieuznanie tworzonej organizacji za religijną (Federacja Rosyjska, Turkmenistan), brak zdolności prawnej założyciela lub założycieli (Federacja Rosyjska, Turkmenistan), w rejestrach zarejestrowano już organizację o takiej samej nazwie (Federa-

⁴² Zob. *Federal'nyj Zakon „O svobode sovesti i o religioznych ob'edinenijach”*, w: A. O. Protopopov, *Religija*, s. 130-142.

cja Rosyjska), podanie w przedłożonych do rejestracji dokumentach fałszywych informacji (Turkmenistan) czy też działalność, która zagraża porządkowi i bezpieczeństwu publicznemu, zdrowiu i moralności, prawom i wolnościom innych ludzi albo zmierza do propagowania idei nienawiści na tle religijnym (Estonia, Litwa, Łotwa). Odmowa rejestracji organizacji religijnej przez organ rejestrowy powinna być przekazana w formie pisemnej z podaniem przyczyn odmowy. Od takiej decyzji przysługuje prawo zaskarżenia do sądu, z tym że na Białorusi oprostowaniu nie podlegają postanowienia rady eksperckiej (religioznawczej) o niemożliwości rejestracji organizacji religijnej.

Procedury związane z zaprzestaniem działalności przez organizację religijną szczegółowo regulują ustawy w Estonii (art. 16), na Litwie (art. 20), w Łotwie (art. 18), Kirgistanie (art. 10), Federacji Rosyjskiej (art. 14), Turkmenistanie (art. 14) i na Ukrainie (art. 16). Jako przykład na Ukrainie działalność organizacji religijnej może zostać zawieszona w związku z jej reorganizacją (podziałem, zjednoczeniem lub przyłączeniem do innego podmiotu). Ustawa precyzuje również, w jakich konkretnych wypadkach decyzję o zawieszeniu działalności religijnej może wydać sąd. Chodzi m.in. o dopuszczenie przez organizację religijną do działań, których zabraniają artykuły 3, 5 i 17 Ustawy (art. 3 gwarantuje prawo do wolności sumienia, art. 5 reguluje rozdział kościoła od państwa, natomiast art. 17 – korzystanie przez organizacje religijne z majątku państwowego, społecznego i prywatnego), połączenie działalności obrzędowej czy kaznodziejskiej organizacji religijnej z zagrożeniem dla życia, zdrowia, wolności i godności obywateli, systematyczne naruszanie przez organizację religijną ustanowionych przez ustawodawstwo zasad przeprowadzania publicznych imprez religijnych (nabożeństw, obrzędów, ceremonii), podburzanie obywateli do niewykonywania swoich konstytucyjnych obowiązków albo czynności, które łączą się z poważnymi naruszeniami porządku publicznego czy działań zagrażających prawom i majątkowi organizacji państwowych, społecznych albo religijnych. Ustawy wyznaniowe w Tadżykistanie (art. 16) i Uzbekistanie (art. 13) ograniczają się tylko do stwierdzenia, że organizacja religijna może ulec likwidacji na własną prośbę lub w przypadku naruszenia

obowiązującego prawa decyzją sądu. Jeszcze bardziej lakoniczny przepis wprowadza ustawa kazachska: „Zjednoczenie religijne likwiduje się w porządku i na zasadach przewidzianych w ustawodawstwie cywilnym” (art. 11)⁴³. Tymczasem w Mołdawii art. 39 mówi, że naruszenie ustawodawstwa przez duchownego lub inną osobę pracującą na rzecz kultu (organizacji religijnej) nie wpływa na odpowiedzialność całej organizacji.

Oświata w państwach postradzieckich ma w większości przypadków świecki charakter, ale w poszczególnych krajach dopuszcza się różne formy edukacji religijnej. Powyżej wspomniano już o przypadku Łotwy, gdzie w szkołach publicznych prawo zezwala na wykładanie chrześcijańskich zasad wiary i zasad wiary religii mniejszości narodowych. W Armenii państwo nie przeszkadza Ormiańskiemu Kościołowi Apostolskiemu „sprzyjać duchownej oświacie narodu ormiańskiego, w ustalonym przez ustawodawstwo porządku, także w państwowych zakładach oświatowych” (art. 17)⁴⁴. W Kirgistanie przy powszechnym rozdziale szkoły od organizacji religijnych „nauczanie dzieci zasad wiary prowadzi się za zgodą rodziców lub osób ich zastępujących. Osoby, które wykładają zasady wiary, powinny mieć specjalną oświatę duchowną i urzędującą swoją działalność za zgodą centralnego zarządu duchownego. Uwzględniając konieczność duchownego i moralnego wychowania dorastającego pokolenia, w szkołach dopuszcza się możliwość wprowadzenia zajęć duchowości i moralności. Wykładowcy są wybierani przez terenowe organy oświaty narodowej” (art. 6)⁴⁵. W Mołdawii „państwowa oświata ma świecki charakter” (art. 35 Konstytucji Mołdawii)⁴⁶, a „oświata moralno-religijna w szkołach państwowych wszystkich stopni jest wolna i fakultatywna [...]” (art. 43 Ustawy)⁴⁷.

⁴³ *Zakon Respubliki Kazachstan „O svobode veroispovedanija i religioznych ob”edinenijach”*.

⁴⁴ *Zakon Verchovnego Soveta Respubliki Armenija „O svobode sovesti i religioznych organizacijach”*, s. 75-76.

⁴⁵ *Zakon Kyrgyzskoj Respubliki „O svobode veroispovedanija i religioznych organizacijach”*, s. 106.

⁴⁶ *Konstitucija Respubliki Moldova (izvlechenije)*.

⁴⁷ *Zakon Respubliki Moldova „O kul’tach”*, s. 122.

Art. 40 Konstytucji Republiki Litewskiej ogłasza świecki charakter oświaty, z zastrzeżeniem, że „na życzenie wierzących uczniów i ich rodziców w państwowych zakładach oświatowych i wychowawczych mogą być odprawiane obrzędy tradycyjnych i innych uznanych przez państwo wspólnot religijnych oraz stowarzyszeń, które nie sprzeciwiają się koncepcji szkoły świeckiej” (art. 8 Ustawy)⁴⁸. Art. 9 Ustawy poręcza prawo do zakładania i funkcjonowania szkół wyznaniowych, z zastrzeżeniem, że programy nauczania i kwalifikacje nauczycieli muszą uzyskać zatwierdzenie Ministerstwa Oświaty i Nauki, a art. 14 zapewnia, że „zakładom nauczania tradycyjnych i innych wspólnot religijnych, stowarzyszeń i centrów, które posiadają status osoby prawnej i które dają oświatę państwową, przekazuje się pomoc finansową i inną ze środków budżetu państwa i budżetów samorządów”⁴⁹. Natomiast w szkołach państwowych porządek wykładania religii jest regulowany w ustawach oświatowych.

W Federacji Rosyjskiej państwo zabezpiecza „świecki charakter oświaty w państwowych i komunalnych zakładach oświatowych” (art. 4). „Na prośbę rodziców albo osób ich zastępujących, za zgodą dzieci, które uczą się w państwowych i komunalnych zakładach oświatowych, administracja wskazanych zakładów w uzgodnieniu z odpowiednimi organami samorządu terytorialnego nadaje organizacjom religijnym możliwość nauczania dzieci religii poza granicami programu nauczania” (art. 5), a „zakłady zawodowej oświaty religijnej podlegają rejestracji jako organizacja religijna i otrzymują licencję państwową na prawo realizacji działalności oświatowej” (art. 19)⁵⁰.

W Tadżykistanie „nauczanie zasad wiary dzieci jest dopuszczalne od momentu osiągnięcia przez nie wieku siedmiu lat, przy pisemnej zgodzie rodziców albo osób ich zastępujących, a w przypadku osiągnięcia przez nie wieku szesnastu lat również przy ich zgodzie, w czasie

⁴⁸ *Zakon Litovskoj Respubliki „O religioznych obshcinach i soobshcestvach”*, s. 208-209.

⁴⁹ Tamże, s. 211.

⁵⁰ *Federal'nyj Zakon „O svobode sovesti i o religioznych ob”edinenijach”*, s. 128-139.

wolnym od nauki [...]. Osoby, które wykładają zasady wiary, powinny mieć zgodę właściwego zarządu duchownego” (art. 6)⁵¹.

W Turkmenistanie „nauczanie dzieci zasad wiary jest dozwolone w czasie wolnym od ogólnokształcących zajęć szkolnych, w wymiarze nie większym niż cztery godziny w tygodniu, za zgodą rodziców (osób ich zastępujących), a także samych dzieci. Zasady wiary mogą wyklądać osoby, które zakończyły specjalne zakłady nauczania, albo takie, które mają zgodę organów kierowniczych centrów religijnych. Niedopuszczalne jest wykładanie zasad wiary w prywatnym zakresie”⁵² (art. 6). Co się tyczy szkół wyznaniowych, to ich zakładanie należy do kompetencji państwa: „Gengesh [Rada – przyp. TJS] ds. Religii przy Prezydencie Turkmenistanu, z upoważnienia Gabinetu Ministrów Turkmenistanu, ma prawo zakładać uczelnie duchowne w celu przygotowania duchowieństwa i niezbędnego im personelu religijnego”⁵³ (art. 9). Poza tym obywatelom Turkmenistanu poręczono możliwość zdobycia wyższego wykształcenia na fakultecie teologicznym Turkmęńskiego Uniwersytetu Państwowego w Aszchabadzie.

W ustawach Mołdawii (art. 41), Tadżykistanu (art. 10), Turkmenistanu (art. 9), a także Federacji Rosyjskiej (art. 19) obywatelom, którzy nauczają się w duchownych szkołach średnich i wyższych, przysługuje prawo skorzystania z odroczenia od powołania do służby wojskowej, przywileje podatkowe i włączenie okresu służby wojskowej do stażu pracy. Ustawodawstwo Azerbejdżanu w art. 10 ogranicza liczbę duchownych szkół wyższych stworzonych przez centrum lub zarząd religijny do jednej.

Ustawy wyznaniowe państw członkowskich WNP i państw nadbałtyckich regulują również kwestie związane z problematyką prawa własności organizacji religijnych. Zgodnie z ustawodawstwem organizacje religijne w Armenii (art. 11 i 12), Azerbejdżanie (art. 16), na Białorusi (art. 30 i 31), w Kazachstanie (art. 17), Kirgistanie (art. 12),

⁵¹ *Zakon Respubliki Tadżykistan „O religii i religioznych organizacjach”*, s. 146.

⁵² *Zakon Turkmenistana „O swobode veroispovedanija i religioznych organizacijach”*, w: <http://www.turkmenistan.gov.tm>, 15 września 2006 r.

⁵³ Tamże.

Rosji (art. 22), Tadżykistanie (art. 17), Turkmenistanie (art. 16), na Ukrainie (art. 17) i w Uzbekistanie (art. 16) mogą korzystać z nieruchomości i ruchomości przekazanych im przez państwo, organizacje społeczne i obywateli. Kościoły i związki wyznaniowe w państwach postradzieckich mogą dysponować również pełnym prawem własności w Armenii (art. 9), Azerbejdżanie (art. 18), na Białorusi (art. 30), w Estonii (art. 25), Kazachstanie (art. 16), Kirgistanie (art. 11), na Litwie (art. 13), Łotwie (art. 16), w Mołdawii (art. 25), Rosji (art. 21), Tadżykistanie (art. 18), Turkmenistanie (art. 15), na Ukrainie (art. 18), a również w Uzbekistanie (art. 15). W części ustaw podjęto także kwestię przekazania organizacjom religijnym budynków i majątku ruchomego, stanowiących zabytki historii i kultury. Takie regulacje zawierają ustawy ormiańska (art. 10), azerbejdżańska (art. 17), kazachska (art. 17), kirgiska (art. 12), łotewska (art. 16), mołdawska (art. 29), tadżycka (art. 17), turkmeńska (art. 16), ukraińska (art. 17) oraz uzbecka (art. 16). Ustawy o wolności religijnej gwarantują również organizacjom religijnym prowadzenie działalności produkcyjnej i gospodarczej, w tym wydawniczej, poligraficznej, restauracyjno-budowlanej, z której działalności dochody podlegają opodatkowaniu w wymiarze przewidzianym dla przedsiębiorstw organizacji społecznych. Takie przepisy wprowadzono w Azerbejdżanie (art. 19), Kazachstanie (art. 18), Kirgistanie (art. 13), na Litwie (art. 15), w Rosji (art. 23), Tadżykistanie (art. 19), na Ukrainie (art. 19) i w Uzbekistanie (art. 17). W przypadku Łotwy działają twarde reguły działalności gospodarczej organizacji religijnych, które ustanawiają górną granicę przychodów w roku kalendarzowym na poziomie pięćsetkrotności minimalnej miesięcznej płacy. W przypadku przekroczenia tego poziomu organizacja religijna zobowiązana jest do założenia i zarejestrowania własnego przedsiębiorstwa. Łotewskie organizacje religijne prowadzą księgowość, składają sprawozdania i płacą podatki, w zgodzie z obowiązującym ustawodawstwem (art. 15). Na Białorusi organizacje religijne mogą prowadzić działalność gospodarczą tylko w formie nie nastawionej na osiągnięcie zysków (art. 32), a w Turkmenistanie dochody organizacji religijnych i ich przedsiębiorstw zwolnione są z podatków (art. 17).

Analiza przepisów z zakresu prawa wyznaniowego państw powstałych po upadku ZSRR nie byłaby w pełni możliwa bez zwrócenia

uwagi na specyficzne uregulowania zapisane w poszczególnych ustawach. I tak w Armenii ustawowo zakazany jest prozelityzm (art. 8), a w Azerbejdżanie zakazano prowadzenia propagandy religijnej obcokrajowcom i osobom bez obywatelstwa (art. 1). Ustawa mołdawska zakazuje nadmiernego prozelityzmu, przez co należy rozumieć „jakikolwiek wpływ na świadomość religijną osoby przy użyciu przemocy albo nadużyciu autorytetu” (art. 1/1)⁵⁴. Na Białorusi (art. 13), w Mołdawii (art. 22) i Uzbekistanie (art. 8), podobnie jak w przywołanym wcześniej przypadku ormiańskim, przywódcami organizacji religijnych powinni być obywatele danego państwa, a w przeciwnym wypadku ustawy dwóch ostatnich państw wymagają dla każdej konkretnej kandydatury uzyskania zgody organów władzy państwowej.

Szereg ograniczeń wprowadzono w zakresie związków organizacji religijnych ze sferą polityki. Z reguły kościoły i związki wyznaniowe nie mogą brać udziału w działalności partii politycznych i ich finansowaniu. Normy o takiej treści znalazły się w ustawach ormiańskiej (art. 13), azerbejdżańskiej (art. 5), kazachskiej (art. 4), rosyjskiej (art. 4), tadżyckiej (art. 5), turkmeńskiej (art. 5), a także ukraińskiej (art. 5). W Kazachstanie (art. 4), Kirgistanie (art. 5) i Mołdawii (art. 20) zakazane jest funkcjonowanie jakichkolwiek partii i innych organizacji politycznych o charakterze religijnym, a w Turkmenistanie (art. 7) i Uzbekistanie (art. 5) zakazane są oprócz tego kontakty z zagranicznymi organizacjami o podobnym charakterze. Organizacje religijne nie biorą udziału w wyborach do organów władzy państwowej w Kazachstanie (art. 4) i Rosji (art. 4), ale duchownym przysługuje prawo do pełnego udziału w życiu politycznym. W Azerbejdżanie przy wyborze duchownego do składu organu władzy państwowej albo przy jego przejściu na stanowisko w administracji publicznej zawiesza on swoją działalność duszpasterską (art. 5). Ustawa rosyjska w art. 6 zakazuje tworzenia zjednoczeń religijnych w organach władzy państwowej, innych organach państwowych, państwowych zakładach, a także organach samorządu terytorialnego, jednostkach wojskowych oraz innych organizacjach państwowych i komunalnych.

⁵⁴ *Zakon Respubliki Moldova „O kul'tach”*, s. 115.

Spośród wszystkich państw postradzieckich jedynie ustawodawstwo Kirgistanu i Mołdawii podejmuje problem małżeństw wyznaniowych. W art. 15 ustawy kirgiskiej zrównane zostały pod względem prawnym akty ślubów cywilnych i kościelnych: „Dopuszcza się stary muzułmański obrzęd obrzezania i pobłogosławienia małżeństwa w zgodzie z muzułmańskim zwyczajem w meczecie, w rodzinie dla muzułmanów, a także chrzest i udzielanie ślubu w kościele dla chrześcijan, przy zawieraniu małżeństwa na równi z rejestracją państwową”⁵⁵. Tymczasem w Mołdawii „wydanie aktów stanu cywilnego należy do gestii państwa”, ale ich wystawienie powinno zostać poprzedzone przez błogosławieństwo religijne (art. 19)⁵⁶. Poza tym Konstytucja Litwy w art. 40 stwierdza, że państwo prowadzi akta stanu cywilnego, ale uznaje jednocześnie kościelną rejestrację ślubu.

4. PRÓBA KLASYFIKACJI PAŃSTW POSTRADZIECKICH ZE WZGLĘDU NA STOSUNEK DO RELIGII

W świecie współczesnym stosunek państwa do religii jest jednym z podstawowych wyznaczników demokratyczności reżimu politycznego. Państwa totalitarne odnoszą się do religii, kościołów i osób wierzących z wrogością albo też traktują je instrumentalnie. Kraje demokratyczne zaś ustosunkowują się do zjawiska religijności pozytywnie, dlatego swoje stanowisko wobec nich zazwyczaj określają w drodze porozumienia z ich przedstawicielami jako reprezentantami specyficznych grup społecznych. Ks. prof. J. Krukowski klasyfikuje państwa ze względu na stosunek do religii w cztery grupy: 1) państwa faworyzujące jeden spośród wielu związków wyznaniowych, przyznając mu status wyznania lub kościoła oficjalnego (państwa wyznaniowe); 2) państwa ustosunkowujące się nieprzyjaźnie w stosunku do religii w ogóle, a w szczególności wobec konkretnych związków wyznaniowych, co w praktyce oznacza zwalczanie religii i fawo-

⁵⁵ *Zakon Kyrgyzskoj Respubliki „O svobode veroisповedanija i religioznych organizacijach”*, s. 110.

⁵⁶ *Zakon Respubliki Moldova „O kul'tach”*, s. 117.

ryzowanie światopoglądu ateistycznego (państwo ateistyczne); 3) państwa zajmujące wobec zjawiska religijności stanowisko obojętne, wyrażające się w gwarancjach wolności sumienia i wyznania w aspekcie tylko negatywnym oraz w postrzeganiu zasady absolutnej równości w traktowaniu wszystkich religii i kościołów (państwo świeckie w sensie negatywnym); 4) państwa traktujące wszystkie związki wyznaniowe na zasadach poszanowania równości i sprawiedliwości rozdzielczej, czyli stosujące zasadę równouprawnienia kościołów, a jednocześnie uwzględniające specyficzne atrybuty każdego z nich (państwo świeckie w sensie pozytywnym)⁵⁷.

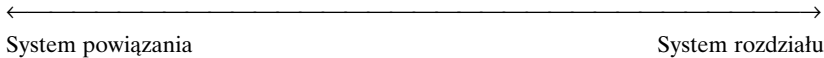
Zastosowując klasyfikację Krukowskiego w praktyce prawnej państw postradzieckich, należałoby w pierwszej grupie państw faworyzujących jeden kościół wymienić dwa chrześcijańskie państwa kaukaskie, a mianowicie Armenię i Gruzję. Żadnego z państw powstałych po upadku ZSRR nie można z całą odpowiedzialnością zakwalifikować do grupy państw ateistycznych, przy czym negatywny stosunek do religii nietradycyjnych jest obecny w aktach prawnych Białorusi i Federacji Rosyjskiej, co związane jest przede wszystkim z ochroną szczególnej pozycji Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego w tych krajach, a także na Litwie i w Łotwie. W trzeciej grupie państw świeckich w sensie negatywnym można wyróżnić Azerbejdżan, Ukrainę, a także państwa Azji Środkowej. Te ostatnie zdecydowały się na zastosowanie w prawie uregulowań bardziej restrykcyjnych w obawie przed ekstremizmem islamskim. Tymczasem w ostatniej grupie wyróżnionej przez Krukowskiego, czyli w grupie państw świeckich w sensie pozytywnym, trzeba wymienić Białoruś, Federację Rosyjską, Mołdawię i państwa nadbałtyckie.

W celu obrazowego przedstawienia regulacji prawnych w zakresie wolności religijnej proponuję zastosować podział na państwa o systemach powiązania i systemach rozdziału z różnym stopniem nasilenia cech. Wyniki takiej selekcji można przedstawić za pomocą wykresu. W ten sposób w grupie państw o największym wpływie czynnika powiązania należy wymienić Armenię i Gruzję, a w dalszej kolejności Białoruś, Litwę, Łotwę i Rosję. W strefie przejściowej (neutralnej)

⁵⁷ Zob. J. Krukowski, *Kościół i państwo*, s. 21.

między systemami powiązania i rozdziału wyróżnić trzeba Estonię, Kirgistan, Mołdawię i Ukrainę. Natomiast wśród krajów o systemach rozdziału znajdują się pozostałe państwa Azji Centralnej (Kazachstan, Tadżykistan, Turkmenistan i Uzbekistan) oraz Azerbejdżan.

Armenia	Białoruś	Litwa	Kirgistan	Mołdawia	Azerbejdżan	Turkmenistan
Gruzja	Rosja	Łotwa	Estonia	Ukraina	Kazachstan	Uzbekistan
					Tadżykistan	

Rys. 1. Systemy rozdziału i powiązania państwa i religii w państwach postradzieckich.

*

Autor artykułu dokonuje szczegółowej analizy konstytucyjnych i ustawowych przepisów gwarantujących wolność religijną w państwach powstałych po upadku Związku Radzieckiego. Pod wpływem *pierestrojki* doszło do przewartościowania oficjalnego stosunku państwa radzieckiego do religii. Jeszcze w 1990 r. uchwalono ogólnozwiązkową ustawę *O wolności sumienia i organizacjach religijnych*, a następnie podobne inicjatywy ustawodawcze były podejmowane w republikach związkowych. Po 1991 r. przepisy gwarantujące prawo do wolności religijnej znalazły się w konstytucjach państw postradzieckich. Idea wolności religijnej stała się również przedmiotem zainteresowania Wspólnoty Niepodległych Państw, organizacji międzynarodowej, grupującej były republiki członkowskie ZSRR z wyjątkiem Estonii, Łotwy i Litwy. Na podstawie funkcjonujących w prawie badanych państw przepisów o wolności religijnej można dokonać klasyfikacji państw postradzieckich pod względem ich stosunku do religii. Wśród krajów z funkcjonującymi systemami powiązania należy wyróżnić Armenię i Gruzję, a także Białoruś, Litwę, Łotwę i Rosję, gdzie władze państwowe dzielą wyznania na tradycyjne i nietradycyjne. Do grupy państw neutralnych w stosunku do religii należą Estonia, Kirgistan, Mołdawia i Ukraina. Natomiast z systemami dość ścisłego rozdziału mamy do czynienia w pozostałych państwach Azji Centralnej (Kazachstan, Tadżykistan, Turkmenistan, Uzbekistan) oraz w Azerbejdżanie.